

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-03/092-103>

УДК (UDC) 94 (438) : 342.7 (=161.2) «1944/1953»

LEGAL STATUS OF THE UKRAINIAN POPULATION IN POLAND, 1944–1953

Volodymyr Kitsak*

Abstract

The article aims to provide a historical and legal analysis of the transformation of the legal status of the Ukrainian population in Poland in 1944–1953, focusing on the relationship between formal legal guarantees and the actual capacity to exercise personal, property, religious, and cultural rights.

Methodology. The study employs a combination of historical-legal, problem-chronological, systemic, institutional, and comparative approaches. The distinction between *de jure* and *de facto* status makes it possible to compare the formal citizenship status of Ukrainians with the actual scope of their rights. The source base comprises interstate agreements, statutory and regulatory acts, documents of Polish state and security authorities, materials of the Institute of National Remembrance (IPN), documentary collections, Ukrainian and Polish historiography, as well as contemporary judicial and prosecutorial materials.

Originality. The legal position of the Ukrainian population is examined as an integrated process of transformation of legal status rather than as a set of isolated resettlement or repressive measures. The study identifies a transition from treaty-based regulation to military-administrative coercion, internal deportation, territorial dispersal, extrajudicial internment, and intensified administrative control. It demonstrates that the actual scope of rights was determined not only by legal norms but also by their implementation, in which a collective presumption of ‘disloyalty’ increasingly displaced the principle of individual responsibility.

Conclusions. In 1944–1953, the formal preservation of Ukrainian citizenship did not ensure an equivalent exercise of fundamental rights. Forced resettlement, restrictions on freedom of movement, internment, property losses, territorial dispersal, and constraints on religious and cultural life constituted interconnected elements of an administrative-repressive mechanism, culminating in Operation ‘Vistula’. The contemporary Polish debate over its legal assessment, together with Ukraine’s legislative recognition of Ukrainians forcibly resettled from Poland as deportees, demonstrates the continuing relevance of a historical and legal reassessment of these events.

Keywords: Ukrainian population in Poland, legal status, post-war Poland, forced resettlement, deportation, Operation ‘Vistula’, Jaworzno, administrative coercion, property rights, religious rights, cultural rights, national minority

* PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: Kitsak@tnpu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПОЛЬЩІ У 1944–1953 РР.

Володимир Кіцак*

Анотація

Метою статті є історико-правовий аналіз трансформації правового статусу українського населення в Польщі у 1944–1953 рр. крізь призму співвідношення формально-юридичних гарантій і фактичних можливостей реалізації особистих, майнових, релігійних та культурних прав.

Методологія. Дослідження ґрунтується на історико-правовому, проблемно-хронологічному, системному, інституційному та порівняльному підходах. Розмежування *de jure i de facto* дає змогу зіставити формальний громадянський статус українців із реальним обсягом їхніх прав. Джерельну основу становлять міждержавні угоди, нормативно-правові акти, документи польських органів влади та безпеки, матеріали Інституту національної пам'яті Польщі, документальні збірники, українська і польська історіографія та сучасні судові й прокурорські матеріали.

Наукова новизна. Правове становище українського населення розглянуто як цілісний процес трансформації правового статусу, а не як сукупність окремих переселенських чи репресивних заходів. Виявлено перехід від договірного регулювання до військово-адміністративного примусу, внутрішньої депортації, територіального розосередження, позасудового інтернування та посиленого адміністративного контролю. Обґрунтовано, що фактичний обсяг прав визначався не лише нормами, а й практикою їх застосування, у якій колективна презумпція «нелояльності» витісняла принцип індивідуальної відповідальності.

Висновки. У 1944–1953 рр. формальне збереження громадянського статусу українців не забезпечувало рівнозначної реалізації фундаментальних прав. Примусове переселення, обмеження свободи пересування, інтернування, майнові втрати, територіальне розосередження та обмеження релігійного і культурного життя становили взаємопов'язані елементи адміністративно-репресивного механізму, кульмінацією якого стала акція «Вісла». Сучасна польська дискусія щодо її юридичної оцінки та законодавче визнання Україною примусово переселених українців депортованими засвідчують актуальність історико-правового осмислення цих подій.

Ключові слова: українське населення Польщі, правовий статус, повоєнна Польща, примусове переселення, депортація, акція «Вісла», Явужно, адміністративний примус, майнові права, релігійні права, культурні права, національна меншина

Цитування: Кіцак, В. (2026). Правовий статус українського населення в Польщі у 1944–1953 рр.

Консенсус, 3, 92–103. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-03/092-103>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/240>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна. E-mail: Kitsak@tnpu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

Постановка проблеми. Повоєнна трансформація державно-правового статусу українського населення Польщі є однією з дискусійних проблем історії Центрально-Східної Європи другої половини 20 ст. Її розгляд потребує врахування політичних, адміністративних, безпекових і правових чинників, які визначали становище українців у 1944–1953 рр. Особливо важливо розмежовувати формальний статус українців як громадян Польщі та реальні можливості користування особистими, майновими, релігійними й культурними правами.

Після Другої світової війни українське питання польська влада дедалі більше розглядала крізь призму безпеки та боротьби з українським підпіллям. Це поступово змінило характер державної політики: від договірно оформленої «евакуації» українців до військово-адміністративного примусу, інтернування та територіального розосередження. Відправною точкою стала угода між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР від 9 вересня 1944 р., яка передбачала переселення українського населення та врегулювання майнових питань. Однак уже в 1945–1946 рр. її реалізація дедалі більше супроводжувалася військовим і адміністративним тиском, що фактично змінило первісну договірну модель.

Кульмінацією стала акція «Вісла» 1947 р., під час якої близько 140 тис. українців і лемків примусово переселили з південно-східних районів на північ і захід Польщі. Частину виселених без попереднього судового встановлення вини направили до Центрального табору праці в Явожні. Тому застосований до українського населення правовий режим охоплював не лише обмеження свободи пересування та права на проживання, а й позасудове позбавлення свободи, втручання у майнові права, обмеження релігійного життя та звуження можливостей культурно-національної самоорганізації.

Юридична оцінка акції «Вісла» залишається дискусійною і в сучасній Польщі. 24 листопада 2023 р. прокуратура Інституту національної пам'яті припинила відповідне слідство, не встановивши, на її думку, ознак комуністичного злочину чи злочину проти людяності. 17 липня 2024 р. Окружний суд у Варшаві скасував це рішення. Водночас у 2025 р. Україна законодавчо визнала депортованими громадян України, примусово переселених із території Польщі у 1944–1951 рр. Ці обставини надають проблемі не лише історичного, а й сучасного правового виміру.

Отже, йдеться не тільки про встановлення фактів переселення та репресій, а про з'ясування того, як саме польська держава у 1944–1953 рр. змінила фактичний обсяг прав українського населення. Історико-правовий аналіз дає змогу простежити цей процес через взаємодію нормативних актів, адміністративних рішень, військових наказів, діяльності органів безпеки та обмеження доступу до ефективного правового захисту. Саме співвідношення формально гарантованих прав і практики їх реалізації є ключем до визначення правової природи повоєнної політики щодо української меншини.

Аналіз наукових досліджень. Історіографія становища українського населення в повоєнній Польщі є значною, однак переважно розвивається в межах історико-

політичного, етнополітичного, соціального та інституційного підходів. Комплексний історико-правовий аналіз цієї проблеми залишається менш розробленим. Найбільший масив досліджень належить польським ученим, що пояснюється як доступністю архівних матеріалів, так і системною діяльністю Інституту національної пам'яті Польщі (IPN). Фундаментальне значення має монографія Романа Дрозда, у якій переселення до УРСР, акція «Вісла», політика розосередження та подальші зміни державного курсу розглянуто як взаємопов'язані етапи політики щодо української меншини¹. Єжи Пісулінський акцентує увагу на діяльності державних органів у 1944–1956 рр. і переході від договірної моделі переселення до адміністративно-військового примусу². Ширший контекст національної політики повоєнної Польщі розкрито у праці Лешека Олейника, присвяченій становищу національних меншин у процесі формування комуністичного державного апарату³.

Важливу джерельну основу для вивчення акції «Вісла» становить документальна збірка IPN, що містить нормативні, адміністративні, військові та оперативні матеріали⁴. Дослідження Ігоря Галагіди дає змогу простежити наслідки депортації, механізми державного контролю та поступове відновлення інституційного життя українців на західних і північних землях Польщі⁵. Окремий напрям становлять праці про Центральний табір праці в Явожні, які дозволяють розглядати інтернування як специфічний механізм позасудового позбавлення свободи⁶. Релігійний вимір державної політики досліджував Даріуш Іванецько, пов'язуючи переселення 1944–1947 рр. з обмеженням діяльності Української греко-католицької церкви та переслідуванням духовенства⁷. Сукупність цих праць дає змогу реконструювати основні напрями державної політики, але водночас виявляє її дослідницьку фрагментацію: переселення, акція «Вісла», Явожно, релігійні обмеження, майнові втрати та культурна самоорганізація здебільшого аналізуються окремо.

Історіографія тривалий час зосереджувалася передусім на депортаціях, діяльності українського підпілля, долі греко-католицького духовенства,

¹ Drozd R. *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*. Warszawa: Tyrsa, 2001. 380 s.; Drozd R. *Akcje wysiedleńcze ukraińców-łemków w Polsce w latach 1944–1950*. *Русинистични студії*. V. 4. N. 4. S. 57–74. doi: <https://doi.org/10.19090/rs.2020.4.57-74>.

² Pisuliński J. *Polityka władz wobec społeczności ukraińskiej w latach 1944–1956*. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2004. T. 6, nr 2. S. 161–184.

³ Olejnik L. *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2003. 640 s.; Olejnik L. *Po Akcji „Wisła”. Ewolucja Polityki państwa Polskiego Wobec ludności ukraińskiej w latach 1947–1958*. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*. 2001. No. 71 (January). S. 159–188. <https://doi.org/10.18778/0208-6050.71.11>

⁴ *Akcja „Wisła” 1947* / Chudzik W., Gajowniczek Z., Majewski M., Tucholski J. (red.). Warszawa–Kijów: Instytut Pamięci Narodowej, 2006. 832 s.

⁵ Hałagida I. *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002. 259 s.

⁶ Kamiński L. *Obóz Jaworzno: ukraiński etap*. *Akcja „Wisła”*, pod red. J. Pisulińskiego. Warszawa 2003. S. 174–176.

⁷ Iwaneczko D. *Wysiedlenia Ukraińców a Kościół greckokatolicki w Polsce (1944–1947)*. *Akcja „Wisła”*, pod red. J. Pisulińskiego. Warszawa 2003. S. 142–145.

демографічних наслідках переселень і збереженні національної ідентичності. Важливим джерелом для реконструкції політики держави та реакції української громади є документальна збірка Романа Дрозда та Ігоря Галагіди⁸. Водночас саме правовий статус українців у 1944–1953 рр. – у співвідношенні формальних юридичних гарантій і реальних можливостей їх реалізації – залишається недостатньо дослідженим.

Окреме місце в сучасній дискусії посідає юридична оцінка акції «Вісла». Польська історіографія не має однастайності щодо її правової природи: поряд із трактуванням операції як військово-політичного заходу проти українського підпілля існують підходи, що наголошують на її колективному характері та наслідках для цивільного населення. Ключовим залишається питання співвідношення безпекової мети операції, принципу індивідуальної відповідальності та правомірності масового переміщення осіб без встановлення їхньої індивідуальної вини. Дискусія вийшла за межі історіографії після рішення прокуратури IPN від 24 листопада 2023 р. про припинення слідства та його скасування Окружним судом у Варшаві 17 липня 2024 р., що актуалізувало питання про можливу відповідність дій державних органів критеріям комуністичного злочину та злочину проти людяності.

Дослідження К. Персака присвячене юридичній кваліфікації акції «Вісла»⁹. Автор розглядає проблему крізь призму еволюції міжнародного кримінального права та наголошує на складності ретроспективної кваліфікації подій 1947 р. Зокрема, він звертає увагу на дискусійність застосування положень ст. 6(с) Статуту Міжнародного військового трибуналу щодо злочинів проти людяності, враховуючи тогочасне розуміння їхнього зв'язку зі збройним конфліктом. Водночас Персак зазначає, що з позицій сучасного міжнародного права, насамперед ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, примусове переміщення українського населення в рамках акції «Вісла» має ознаки злочину проти людяності. Автор також кваліфікує операцію як комуністичний злочин відповідно до польського законодавства про Інститут національної пам'яті. Ця праця є важливою для нашого дослідження, оскільки чітко окреслює проблему співвідношення правової оцінки дій польської влади за нормами, чинними на момент їх здійснення, та їхньої кваліфікації крізь призму сучасних міжнародно-правових стандартів.

Отже, основна дослідницька лакуна полягає не у відсутності праць про окремі аспекти становища українців, а в недостатній інтеграції цих аспектів у єдину історико-правову модель. Перспективним є розгляд переселень 1944–1946 рр., акції «Вісла», інтернування в Явожні, обмеження релігійної діяльності, майнових втрат і звуження культурно-національної самоорганізації як взаємопов'язаних механізмів трансформації правового статусу української меншини. Такий підхід дозволяє

⁸ Drozd R., Hałagida I. *Ukraińcy w Polsce 1944–1989: walka o tożsamość: dokumenty i materiały*. Warszawa: Burchard Edition, 1999. 302 s.

⁹ Persak K. Akcja „Wisła” – próba kwalifikacji prawnej. *Studia Polityczne*. 2018. № 46 (1). S. 23–54. <https://doi.org/10.35757/STP.2018.46.1.02>

перейти від опису окремих репресивних заходів до аналізу способів, якими держава змінювала фактичний обсяг прав українського населення, і водночас чіткіше побачити розрив між його *de jure* та *de facto* статусом у Польщі 1944–1953 рр.

Метою статті є історико-правовий аналіз трансформації правового статусу українського населення в Польщі у 1944–1953 рр. крізь призму співвідношення формально-юридичних гарантій і фактичних можливостей реалізації особистих, майнових, релігійних та культурних прав.

Виклад основного матеріалу. Дослідження правового статусу українського населення в Польщі у 1944–1953 рр. потребує розмежування формально-юридичного статусу та фактичних можливостей реалізації прав і свобод. Українці, які після Другої світової війни залишалися громадянами Польщі, формально не були позбавлені правосуб'єктності за етнічною ознакою. Водночас практика державного управління поступово формувала спеціальний адміністративно-репресивний режим, у якому національна належність, місце проживання та презумпція політичної нелояльності дедалі більше впливали на реальний обсяг прав.

Вихідним нормативним актом стала Угода між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР від 9 вересня 1944 р. про евакуацію польських громадян з території УРСР та українського населення з території Польщі. Її положення визначали переміщення як «евакуацію», що формально передбачала договірний характер і участь населення у прийнятті рішення про зміну місця проживання. Водночас безпосередніми суб'єктами угоди були державні органи, а не фізичні особи, що від початку створювало розрив між договірною формою та можливостями індивідуального правового захисту¹⁰.

Угода регулювала також майнові питання: визначала перелік майна, яке переселенці могли забрати із собою, та передбачала компенсацію за залишене майно. На нормативному рівні це створювало певні майнові гарантії¹¹. Водночас угода не встановлювала безумовного обов'язку для всіх українців залишити Польщу, а отже, формально не скасовувала права залишатися за місцем проживання. Це принципово відрізняло первісну договірну модель від подальшої практики примусового виселення.

Практичну реалізацію домовленостей започаткувала постанова Ради народних комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 19 вересня 1944 р., якою визначено механізми обліку населення, організації переселення, розподілу майна та розселення переміщених осіб¹². Таким чином, перший етап характеризувався договірним оформленням можливості переселення, але без належних механізмів судового контролю за діяльністю органів, які її реалізовували. Особа фактично залишалася об'єктом міждержавного регулювання, а не повноправним учасником відповідних правовідносин.

¹⁰ Halczak B. Umowa o wymianie ludności z dnia 9 września 1944 r. między Polską a Radziecką Ukrainą i jej realizacja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce. *Русинистични студії*. V. 6, n. 6. P. 89–110. doi: <https://doi.org/10.10090/rs.2022.6.89-110>.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–6.

¹² ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 12. Спр. 245. Арк. 130–133.

У 1945–1946 рр. відбувся якісний перехід до військово-адміністративних форм примусу. Якщо початкова модель передбачала можливість добровільного переселення, то примусове виселення фактично позбавляло особу можливості самостійно визначати місце проживання. Добровільність як юридична передумова «евакуації» поступово поступилася адміністративному обов'язку залишити територію проживання. Польська історіографія пов'язує масштабування цієї практики із залученням підрозділів Війська Польського. При цьому виселенню підлягали не лише особи, щодо яких існували докази участі в українському підпіллі, а й широкі групи цивільного населення¹³. Отже, у 1945–1946 рр. відбулася не лише зміна способу реалізації переселенської політики, а й поступова трансформація фактичного правового статусу українського населення.

У юридичному вимірі цей процес означав поступову заміну індивідуалізованого принципу відповідальності колективним підходом: обмеження прав могли застосовуватися не через доведене правопорушення, а з огляду на етнічну належність, місце проживання чи припущення про політичну нелояльність. Формально загальний громадянський статус українців зберігався, проте реалізація права на проживання, свободи пересування, недоторканності житла, права власності та можливості оскарження рішень влади дедалі більше залежала від адміністративного розсуду. Роман Дрозд розглядає цю політику як складову ширшого курсу комуністичної Польщі на етнополітичну однорідність держави¹⁴, тоді як Лешек Олейник пов'язує переселення українців із загальною політикою держави щодо національних меншин¹⁵.

З історико-правового погляду 1945–1946 рр. слід розглядати як перехід від договірної моделі переміщення до адміністративно-примусової. Угода 1944 р. формально залишалася чинною, однак практика її реалізації дедалі виразніше відходила від принципу добровільної евакуації. Саме розрив між нормативною конструкцією та практикою державного управління є ключовою проблемою правової оцінки переселення українців: формальна наявність правової підстави не означає автоматичної правомірності подальших адміністративних дій, якщо вони змінювали первісний характер відповідних правовідносин.

Якісна зміна правового становища українського населення відбулася навесні 1947 р., коли на зміну переселенню до УРСР у межах двосторонньої домовленості прийшла акція «Вісла» – внутрішнє примусове переміщення українців і лемків у межах Польщі. 20 квітня 1947 р. створено Оперативну групу «Вісла», а 28 квітня розпочалося масове виселення. Документи Інституту національної пам'яті дають змогу реконструювати організаційно-правовий механізм операції, зокрема систему командування, повноваження військових та адміністративних органів, порядок оточення населених пунктів, виселення і подальшого розселення населення¹⁶.

¹³ Drozd R. Akcje wysiedleńcze ukraińców–łemków w Polsce w latach 1944–1950... S. 57–74; Pisuliński J. Polityka władz wobec społeczności ukraińskiej w latach 1944–1956. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2004. T. 6, nr 2. S. 161–184.

¹⁴ Drozd R. Akcje wysiedleńcze ukraińców–łemków w Polsce w latach 1944–1950... S. 57–74.

¹⁵ Olejnik L. Po Akcji „Wisła”... S. 159–188.

¹⁶ Akcja „Wisła” 1947 / Chudzik W., Gajowniczek Z., Majewski M., Tucholski J. (red.). Warszawa–Kijów: Instytut Pamięci Narodowej, 2006. S. 121.

Безпосереднім приводом до операції стало вбивство 28 березня 1947 р. заступника міністра національної оборони генерала Кароля Свєрчевського, використане владою для посилення боротьби з українським підпіллям. Проте репресивні заходи поширювалися далеко за межі осіб, щодо яких встановлено участь у збройному протистоянні. Тому юридично принциповим є розмежування військової мети операції та статусу цивільного населення: боротьба зі збройним підпіллям не могла сама по собі обґрунтовувати колективне примусове переміщення цивільних за етнічною ознакою.

У межах акції переселено близько 140 тис. українців і лемків, яких розміщували на північних та західних землях Польщі. Розселення здійснювалося з метою недопущення відновлення компактних українських поселень¹⁷. Це обмежувало свободу пересування та можливість самостійно визначати місце проживання, а також ускладнювало реалізацію культурних і релігійних прав через руйнування традиційного середовища української громади.

Отже, акція «Вісла» була комплексним адміністративно-примусовим заходом, наслідки якого охопили право на проживання, свободу пересування, майнові права, культурне самовираження та можливості колективної самоорганізації. Її особливість полягала в тому, що безпекова логіка боротьби з підпіллям була поширена на значно ширше коло цивільного населення, що стало одним із ключових чинників трансформації фактичного правового статусу українців у повоєнній Польщі.

Юридична дискусія щодо характеру акції «Вісла» триває і в сучасній Польщі. 24 листопада 2023 р. прокуратура IPN припинила слідство щодо рішень центральних органів влади про примусове виселення населення, не встановивши, на її думку, ознак комуністичного злочину чи злочину проти людяності. Водночас 17 липня 2024 р. Окружний суд у Варшаві скасував це рішення, що засвідчило відсутність єдності в юридичній оцінці характеру депортації¹⁸.

Отже, сучасна правова дискусія зосереджена на принциповому питанні: чи може безпекове обґрунтування виправдовувати колективне примусове переміщення цивільного населення без індивідуального встановлення вини та належної процедури судового оскарження. Саме це питання дозволяє оцінювати акцію «Вісла» не лише як історичну подію, а й як проблему правомірності застосування державного примусу щодо цивільного населення.

Особливим елементом правового режиму, запровадженого щодо українського населення у 1947 р., стало позасудове позбавлення волі. 23 квітня 1947 р. прийнято рішення про направлення до Центрального табору праці в Явожні українців і лемків, виселених із південно-східних територій Польщі. На базі колишньої філії нацистського концтабору створено український підтабір, що функціонував у 1947–1949 рр.¹⁹

¹⁷ Ibid. S. 29; Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski... S. 35–36.

¹⁸ Sąd Okręgowy w Warszawie uchylił postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie decyzji centralnych władz państwowych o wysiedleniu ludności z terenów południowo-wschodniej Polski w ramach akcji „Wisła”. 12.08.2024. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/204627.Sad-Okregowy-w-Warszawie-uchylil-postanowienie-o-umorzeniu-sledztwa-w-sprawie-de.html>

¹⁹ Kamiński Ł. Obóz Jaworzno: ukraiński etap... S. 174–176; Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002. 259 s.

Юридично визначальною рисою Явожна було адміністративне інтернування без попереднього судового вироку. Позбавлення свободи не обов'язково ґрунтувалося на встановленій судом кримінальній відповідальності: підставою могли бути підозра в нелояльності, належність до певного середовища або зв'язки, які органи безпеки вважали небезпечними. У таборі утримувалося 3 873 українці, серед них 916 жінок і дівчат та 107 дітей до 17 років. Із них 529 осіб звільнили, 2 385 направили до нових місць поселення, 158 померли; обвинувальні акти до військових районних судів передано щодо 660 осіб²⁰.

Соціальний склад інтернованих також свідчить про ширший характер репресивної практики. Серед ув'язнених були священнослужителі, учителі, інженери, службовці й інші представники української інтелігенції. Тому Явожно доцільно розглядати не лише як інструмент безпекової політики, а й як засіб послаблення інституційного потенціалу української громади. Під приводом превентивності адміністративний примус фактично виходив за межі кримінального переслідування та дозволяв обмежувати свободу без доведення індивідуальної вини.

Визнання шкоди, завданої колишнім в'язням табору, відбулося лише через десятиліття: 27 квітня 2004 р. Рада міністрів Польщі ухвалила рішення про грошові виплати колишнім українським в'язням Центрального табору праці в Явожні за визначених умов. Таким чином, Явожно демонструє ще один важливий аспект трансформації правового статусу українців – перехід від формально громадянського режиму до практики адміністративного превентивного позбавлення волі, у якій презумпція неблагонадійності фактично підміняла індивідуальне встановлення вини.

Репресивна трансформація правового статусу українців не обмежувалася свободою пересування та особистою свободою. Важливою її складовою стало обмеження релігійних прав і діяльності Української греко-католицької церкви. Після війни польська влада розглядала греко-католицьке духовенство не лише як релігійний, а й як політично значущий чинник, що зумовило посилення адміністративного контролю над церковними структурами. Д. Іванечко обґрунтовано пов'язує політику щодо греко-католицької церкви з механізмами післявоєнного виселення українців²¹.

Обмеження церковного життя мало подвійний наслідок: звужувало можливості вільного здійснення релігійних практик і водночас послаблювало інституційну основу збереження української ідентичності. У цьому контексті релігійні права доцільно розглядати у взаємозв'язку з культурними, оскільки для української меншини церква була не лише місцем богослужіння, а й важливим середовищем збереження мови, традицій, соціальних зв'язків та історичної пам'яті. Відтак обмеження діяльності греко-католицьких інституцій впливало на ширший комплекс культурних прав і можливостей національної самоорганізації.

²⁰ Kamiński Ł. Obóz Jaworzno: ukraiński etap. *Akcja „Wisła”*, pod red. J. Pisulińskiego. Warszawa 2003. S. 174–176.

²¹ Iwaneczko D. Wsiedlenia Ukraińców a Kościół grekokatolicki w Polsce (1944–1947). *Akcja „Wisła”*, pod red. J. Pisulińskiego. Warszawa 2003. S. 142–145.

Майновий аспект переселень особливо важливий для розуміння розриву між формальним визнанням права власності та можливістю його фактичної реалізації. Угода 1944 р. передбачала компенсацію за залишене майно, однак примусовий характер виселення істотно обмежував можливості власників самостійно розпоряджатися майном, визначати його вартість і домагатися належного відшкодування. Документи Романа Дрозда та Ігоря Галагіди свідчать, що майнові втрати охоплювали житло, земельні ділянки, господарські споруди та інші матеріальні ресурси²².

З історико-правового погляду право власності не можна відокремлювати від ефективного засобу його захисту. За відсутності реальної можливості оскаржити вилучення майна, його оцінку чи відмову в компенсації формальна майнова гарантія втрачала практичний зміст. У цьому контексті методологічно важливою є практика Європейського суду з прав людини у справі «Broniowski v. Poland», де наголошено на необхідності не лише формального визнання майнового права, а й забезпечення дієвого механізму його реалізації²³. Хоча ця справа безпосередньо не стосувалася українців, її підходи дають підстави оцінювати майнові наслідки переселень 1944–1947 рр. не лише за масштабом залишеного майна, а й за доступністю компенсаційних процедур, можливістю оскарження та реальністю відновлення порушених прав.

Акція «Вісла» змінила не лише місце проживання українців, а й умови реалізації їхніх колективних культурних прав. Примусове розселення на півночі та заході Польщі зруйнувало традиційну локальну структуру українських громад і поставило їх перед необхідністю адаптації до нових умов під постійним контролем державних органів²⁴. Територіальне розосередження фактично ускладнило колективне здійснення культурних прав, адже функціонування школи, церкви, культурного товариства чи іншої інституції залежало від збереження відповідного соціального середовища.

Отже, держава могла формально не забороняти українську мову або культурну діяльність, але водночас створювати територіальні й адміністративні умови, за яких їх реалізація істотно ускладнювалася. Це дає підстави розглядати правовий статус національної меншини ширше, ніж сукупність індивідуальних гарантій, – як можливість колективного користування мовою, релігійними та культурними інституціями й механізмами самоорганізації. У 1952–1953 рр. влада почала поступово коригувати політику щодо українців, звертаючи увагу на окремі майнові, мовні, культурні та релігійні проблеми²⁵. Проте ця зміна не означала відновлення попереднього становища: територіальне розосередження та інституційні наслідки акції «Вісла» й надалі визначали умови існування української громади.

²² Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989: walka o tożsamość... S. 58–59.

²³ Europejski Trybunał Praw Człowieka. Sprawa Broniowski przeciwko Polsce. Skarga nr 31443/96. Wyrok Wielkiej Izby z dnia 22 czerwca 2004 r. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-124680%22%7D>

²⁴ Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957...

²⁵ Pisuliński J. Polityka władz wobec społeczności ukraińskiej w latach 1944–1956. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2004. T. 6, nr 2. S. 161–184.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави визначити 1944–1953 рр. як період системної трансформації правового статусу українського населення в Польщі, визначальною рисою якої став розрив між формальним громадянсько-правовим статусом і фактичним обсягом реалізації фундаментальних прав. Договірна модель переселення, закріплена угодою від 9 вересня 1944 р., у 1945–1946 рр. поступово змінилася військово-адміністративним примусом, а в 1947 р. досягла кульмінації в акції «Вісла». Примусове внутрішнє переміщення та територіальне розосередження українців і лемків обмежили свободу пересування, можливість самостійно визначати місце проживання та колективно реалізовувати культурні, мовні й релігійні права. При цьому безпекова логіка боротьби з українським підпіллям поширювалася на значні групи цивільного населення без індивідуального встановлення їхньої причетності до збройного опору, що фактично підміняло принцип індивідуальної відповідальності колективною презумпцією нелояльності.

Трансформація правового становища охоплювала також позасудове інтернування в Центральному таборі праці в Явожні, обмеження діяльності Української греко-католицької церкви, звуження можливостей культурно-національної самоорганізації та порушення майнових інтересів. Компенсаційні механізми, передбачені угодою 1944 р., не забезпечували належного захисту власників за умов примусового виселення, обмежених можливостей оскарження та недостатньої ефективності правових процедур. Отже, становище українського населення доцільно характеризувати як формально громадянське, але фактично диференційоване адміністративно-репресивне становище, яке формувалося сукупною дією міждержавних угод, урядових рішень, військових наказів, адміністративних розпоряджень і практики органів безпеки. У хронологічному вимірі цей процес охоплював чотири етапи: договірне оформлення переселення у 1944 р.; перехід до військово-адміністративного примусу у 1945–1946 рр.; кульмінацію депортаційно-репресивної політики в акції «Вісла» 1947 р.; інституційне закріплення її наслідків у 1948–1953 рр.

Важливим результатом дослідження є висновок про незавершеність сучасної правової рецепції цих подій. Дискусія щодо юридичної кваліфікації акції «Вісла», зокрема рішення прокуратури IPN про припинення слідства та його подальше скасування судом, свідчить про збереження принципових розбіжностей у трактуванні співвідношення безпекової мети операції та правомірності заходів, застосованих до цивільного населення. Водночас законодавче визнання Україною українців, примусово переселених із Польщі у 1944–1951 рр., депортованими формує новий нормативний підхід до оцінки цих подій. У ширшій історико-правовій перспективі повоєнна політика польської держави щодо українців постає не лише як демографічне переміщення чи етнополітична асиміляція, а як комплексна зміна умов реалізації прав людини та прав національної меншини. Саме співвідношення *de jure* і *de facto* дає змогу найповніше розкрити правову природу цієї політики та її довготривалі наслідки для української громади, українсько-польських відносин і сучасної політики історичної пам'яті.

REFERENCES

- Chudzik, W., Gajowniczek, Z., Majewski, M., & Tucholski, J. (Eds.). (2006). *Akcja «Wisła» 1947* [Operation «Vistula» 1947]. Warszawa-Kijów: Instytut Pamięci Narodowej, 832 p. [in Polish]
- Drozd, R. (2001). *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989* [Government policy towards the Ukrainian population in Poland in 1944-1989]. Warszawa: Tyrsa, 380 p. [in Polish]
- Drozd, R. (2020). Akcje wysiedleńcze Ukraińców-Łemków w Polsce w latach 1944-1950 [Deportation campaigns against Ukrainians and Lemkos in Poland in 1944-1950]. *Rusyn Studies*, 4 (4), 57-74. <https://doi.org/10.19090/rs.2020.4.57-74> [in Polish]
- Drozd, R., & Halagida, I. (1999). *Ukraińcy w Polsce 1944-1989: walka o tożsamość: dokumenty i materiały* [Ukrainians in Poland 1944-1989: The struggle for identity: Documents and materials]. Warszawa: Burchard Edition, 302 p. [in Polish]
- Europejski Trybunał Praw Człowieka. (2004). *Sprawa Broniowski przeciwko Polsce. Skarga nr 31443/96. Wyrok Wielkiej Izby z dnia 22 czerwca 2004 r.* [Case of Broniowski v. Poland. Application no. 31443/96. Grand Chamber judgment of 22 June 2004]. [in Polish]
- Halagida, I. (2002). *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947-1957* [Ukrainians in the western and northern territories of Poland, 1947-1957]. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 259 p. [in Polish]
- Halczak, B. (2022). Umowa o wymianie ludności z dnia 9 września 1944 r. między Polską a Radziecką Ukrainą i jej realizacja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce [The population exchange agreement of 9 September 1944 between Poland and Soviet Ukraine and its implementation with regard to the Ukrainian minority in Poland]. *Rusyn Studies*, 6 (6), 89-110. <https://doi.org/10.19090/rs.2022.6.89-110> [in Polish]
- Iwaneczko, D. (2003). Wysiedlenia Ukraińców a Kościół greckokatolicki w Polsce (1944-1947) [The deportation of Ukrainians and the Greek Catholic Church in Poland (1944-1947)]. In J. Pisuliński (Ed.), *Akcja «Wisła»* [Operation «Vistula»]. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 142-145 [in Polish]
- Kamiński, Ł. (2003). Obóz Jaworzno: ukraiński etap [Jaworzno Camp: The Ukrainian stage]. In J. Pisuliński (Ed.), *Akcja «Wisła»* [Operation «Vistula»]. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 174-176 [in Polish]
- Olejnik, L. (2001). Po Akcji „Wisła”. Ewolucja polityki państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej w latach 1947-1958 [After Operation «Vistula». Evolution of Polish state policy towards the Ukrainian population in 1947-1958]. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, 71, 159-188. <https://doi.org/10.18778/0208-6050.71.11> [in Polish]
- Olejnik, L. (2003). *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944-1960* [Polish nationalities policy in 1944-1960]. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 640 p. [in Polish]
- Persak, K. (2018). Akcja «Wisła» - próba kwalifikacji prawnej [Operation «Vistula» - An attempt at legal classification]. *Studia Polityczne*, 46(1), 23-54. <https://doi.org/10.35757/STP.2018.46.1.02> [in Polish]
- Pisuliński, J. (2004). Polityka władz wobec społeczności ukraińskiej w latach 1944-1956 [Government policy towards the Ukrainian community in 1944-1956]. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 6 (2), 161-184. [in Polish]

Отримано 12.08.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 24.08.2026

Прийнято до друку 31.08.2026

Submitted 12.08.2026

Received in revised form 24.08.2026

Accepted for publication 31.08.2026